

Вступ

*І хай залишиться в нас під ногами хіба один Арарат –
клаптик спокою серед потоку тривоги, –
рано чи пізно вода спаде і зазеленіють долини.*

(З мого листа до дружини Люби
11 лютого 1987 року, під час заслання)

За свій вік я прожив кілька життів, що відділені одне від одного болісними драмами чи радикальними трансформаціями. Тому дерево мого життя, як і належить кожному дереву, має у своєму стовбурі виразні «річні кільця». Два кільця серед них – дисидентське¹ й каторжанське – особливі, воістину Богом дані. Це велике щастя – бути причетним до подолання «імперії зігнутих спин, вірнопідданих облич і одностаино піднятих рук» (Євген Сверстюк). За таке життя – з усіма його труднощами й випробуваннями – Провидінню можна лише подякувати.

У мене віддавна є відчуття, що кожна людина – лише клавіша на небесній клавіатурі, й час від часу її торкається палець божественного Піаніста. І це чудо, коли ти спроможний бриніти тією нотою, яка потрібна в Його мелодії. Але Бог не триматиме свій палець на твоїй клавіші безконечно. Тому для людини неминуче настає час смирення, коли поряд з тобою дзвінко бринять інші клавіші, тоді як твій порив згасає, починаються скарги на здоров'я, а великі задуми летять шкереберть.

Утім, якщо вірити Еклезіастові, і той, і той час має свій високий сенс.

Моя розповідь про Українську Гельсінську групу, як і все в цій книзі споминів, буде вочевидь суб'єктивною. Але чи буде вона правдивою? Минуло ж скільки літ... Часом ловлю себе на думці, що з пам'яті випало елементарне. Отже, якісь помилки, мабуть, неминучі.

¹ Дисидент (від лат. *dissidentis*) – незгодний. У країнах Західної Європи так називали осіб, релігійні погляди яких розходились із догматами панівної Церкви (див. Словник іноземних слів). В СРСР брежневського періоду це слово було означенням учасників Руху опору радянському режимові, борців за права людини.

Втім я гарантую: свідомих перекручень не буде. Якщо вже писати, то лише у громадянському сенсі чесно. І те, що мої спогади різнитимуться від спогадів інших, – нормально. Адже в кожного учасника тих подій є свій «відеозапис» того буремного часу, своя «голограма» Гельсінської групи.

Я не ставлю собі за мету написати свідчення для Нюрнберга-2. Так, у мене нема сумніву, що комуністична система його заслуговує. Ба більше: світ не буде еволюціонувати далі, якщо не засудить свої комуністичні безумства. Проте я пишу *спогади* – не висновок-обвинувачення. Пишу з цілковитою переконаністю, що навіть того, що напишу, буде досить, щоб скласти присуд комуністичній системі.

Однак те, що буде понад обвинувачувальні свідчення, для мене важливіше: любов моїх рідних і побратимство друзів, велич людської жертви і проблеск людяного у злочинців.

Бо хроніка дій Сатани не така велична, як ці осяйні сліди Божого світла, що зігрівали мою арештантську душу. Йому, цьому світлу, під силу здолати будь-яку темінь казематів.

У ролі метелика, що летить на світло

1. Закладка фундаментів долі

Як я ставав *homo erectus*

Як дисидент я народився у кабінеті офіцера КГБ, що очолював так званий «перший відділ» при івано-франківському заводі «Позитрон» і під наглядом якого були всі працівники заводу. Я саме повернувся з відрадження до Києва, де, зокрема, за наводкою КГБ був затриманий міліцією 22 травня 1973 року за покладання квітів до пам'ятника Тарасові Шевченку. Для кагебістського функціонера провінційного масштабу це була надзвичайна подія, що загрожувала йому службовою доганою. Адже його підопічний проштрафився, причому на очах столичного КГБ! Тому вичитував він мене суворо. Утім, бачачи, що його «батьківські» напоумляння бажаного результату не дають, він урешті суворо попередив мене: «Имейте в виду: хто не с нами, тот против нас».

Я відповів просто: «Добре, я буду проти вас».

Сам дивуюся, як я зважився тоді на таку відверту декларацію намірів. Сьогодні від мене, мабуть, почули б щось обережніше: «З одного боку..., але з іншого боку...».

А тоді я пережив надзвичайне полегшення – ніби породілля, для якої перший крик дитяти засвідчив, що тривалі муки пологів нарешті скінчилися. Кожен, хто пережив таке звільнення від страху, розуміє, наскільки розвиднюється в душі, коли скидаєш із себе тягар роздвоєності й вагань.

Ясна річ, мені й до кінця життя не вдасться остаточно вичавити із себе всі риси *homo sovieticus*'а: ця «родова травма» залишається з людиною, мабуть, навіки. Проте водночас я вдячний Богові, що в той знаменний для мене день в ідеологічній оболонці «радянської людини» розпочав своє усвідомлене й активне життя інакодумець-дисидент...

Згаданий похід до пам'ятника Шевченка був актом непокори і водночас плодом компромісу. Після політичних арештів 1972–1973 років масові

демонстрації біля цього пам'ятника, які були звичним явищем у час хрущовської «відлиги», стали неможливими. Вшановувати Шевченка офіційно не забороняли, але й не заохочували: проголошуючи доктрину «відмирання націй», влада очікувала від лояльних громадян, що вони позбуватимуться усіх «націоналістичних рудиментів» добровільно та охоче.

Тому покласти квіти до поетового пам'ятника саме 22 травня означало порушити негласне табу. Вважалося, що наша соціалістична країна стала об'єктом ідеологічної диверсії діаспорних «бандерівців». Мовляв, з метою підризу національної політики КПРС вони нав'язали українській спільноті за кордоном щорічне вшанування Тараса Шевченка не лише 9 і 10 березня, а ще й 22 травня – в день перевезення його праху з Петербурга до Канева через Київ для перепоховання на українській землі. Тому кожен українець, який намагався прищепити цю нову традицію в підкомуністичній Україні, автоматично розписувався у власній нелояльності до влади, а що гірше – у власній націоналістичності.

В часи хрущовської «відлиги» з масовими урочистостями непокірних біля київського пам'ятника поетові ще якось мирилися, але згодом учасників почали брутально розганяти й у різний спосіб переслідувати. Хапали часом і неукраїнців: якось мені розповіли про грузина, який прийшов ушанувати Шевченка і якого також заштовхнули в «кутузку», звинувативши в «українському буржуазному націоналізмі». Тому 1973 року для мене й моїх нових на той час друзів – Миколи Матусевича й Наталі Фаустової (тепер Яковенко) – було вже цілком очевидно: якщо ми приїдемо до пам'ятника 22 травня під вечір, то нас схоплять немилуче. Відтак залишалася надія, що коли ми приїдемо з квітами вранці, це не тлумачитимуть як викличну політичну демонстрацію.

Так ми і зробили. Повільною ходою підійшли до пам'ятника, мовчки поклали квіти, мало не фізично відчуваючи на собі погляди законспірованих. Мовчки вклонилися, певний час постояли в задумі, а тоді розійшлися: мої друзі на роботу, а я – в аеропорт Жуляни, звідки мав летіти до Івано-Франківська. Здавалось, усе обійшлося. Але в Жулянах мене затримали міліціонери, завели до відділення міліції, обшукали мої речі, а тоді врешті поставили сакраментальне запитання: «С какой целью ходили к памятнику Шевченко?». Отже, стежили. Отже, Шевченко того дня небезпечний був і вранці...

Що я відповів – не пам'ятаю, та це й не має жодного значення. Вся «сіль» – у самому питанні. У ньому, як у стрічці ДНК, закодована вся антиукраїнська суть національної політики КПРС. І саме цій політиці я «завдячую» перше своє знайомство з КГБ. Хоч, як виявилось згодом,